

УЛУҒБЕК ҲАМДАМНИНГ “ЁЛҒИЗЛИК” ҚИССАСИДА КОМПОЗИЦИЯ ВА СЮЖЕТ

Асадов Маҳмадиёр Тураевич,

Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти
университети танияч докторанти

diyorbek.asadov@gmail.com

Бадий асар сюжети ва композицияси хусусида гап борганда, аввало, академик Матёқуб Қўшжоновнинг шундай таъкидини келтириш ўринли бўлади: “Мураккаб сюжетларда асосий масала воқеаларнинг тузилиш тартибига – фабуласига боғлиқдир. Фабула эса фақат асар сюжетига эмас, композициясига ҳам тегишли масаладир. Шу нуқтада асарнинг сюжет ва композицияси бир-бирига яқинлашади. Албатта, мураккаб сюжетли асарларда сюжет ва композициянинг роли бир хил эмас. Сюжет бу – асарда тасвирланаётган ҳар бир воқеа, ҳар бир лавҳа ва ҳар бир деталнинг қаҳрамон характери тасвирида ўйнаган роли, асар ғояси ифодаланишидаги вазифа демакдир. Композиция эса ҳар бир воқеа, ҳар бир лавҳа ва ҳар бир деталнинг ёзувчи кўзда тутган мақсадга мувофиқ асардан ўрин олиши ва шу мақсадга мувофиқ тасвирланиш меъёридир” [1:392].

Асарда воқеликнинг ташкил қилинишига қараб сюжетни икки турга ажратиш мумкинлигини таклиф қилади академик М.Қўшжонов. Яъни, биринчиси *хронологик тур* бўлса, иккинчиси эса *мураккаб психологик тур*. Олимнинг таъкидича: “Хронологик сюжет шу билан характерланадики, унда қаҳрамон ва ёки қаҳрамонлар ҳаёт йўли, унинг бошидан ўтган воқеалари узлуксиз тартибда берилади. Унда ҳар хил орқага чекинишлар жумбоқ

яратишлар деярли учрамайди... Мураккаб психологик тур эса ёзувчи танлаган характернинг мураккаблигига боғлиқ. Асар бош қаҳрамони тўғри йўлдан кетиш учун ҳамма шарт-шароитлар мавжуд бўлган бир пайтда эгри йўлни танлайди. Шу сабабдан асардаги воқеалар бир хил йўналишда эмас, балки ҳар хил типдаги воқеалардир..." [1:389].

Масалан, Улуғбек Ҳамдамнинг “Ёлғизлик” қиссаси сюжетида қаҳрамон характери шакллантиришдаги бу каби реал воқеа ва ҳодисаларни кам учратамиз. Хонадонидаги айрим кичик деталлар, аёли билан боғлиқ эслатмалар, оила аъзоларининг айрим ҳаракатлари ёки асарда бироз ортиқчадек туюлган, бовул қилишлари каби ҳолатлар кичик деталлар бўлиб, булар кўпинча метафорик характер касб этади. Қисса матнида аксарият ҳолатларда қаҳрамон ҳаёлидаги, руҳиятидаги тартибсизликлар, дунёни тушуниш, борлиқдан ўз моҳиятини англаш йўлидаги ҳаёлий кечмишлар, ўз идеалини қидириб, ҳаёллари осмонида тентираклаб кезишлари тасвирланган. “Қулоқларим остида фақат дарахтларнинггина шовуллаши қолди. Мен уни узоқ вақт тинглаб ўтирдим...” [4:9] дейди қаҳрамон. Бу “дарахтнинг шовуллаши” композицион қурилма сифатида асар давомида қаҳрамон онгида такрор ва такрор янграйверади. Айтиш мумкинки, унинг қалби чилпарчин синди ва шу жойдан ёлғизлик шовиллаб кириб келди. Бу оҳанг уни ташқарига – одамлар олдига чиқишга имкон бермаяпти. Ва борган сари “шовуллаш” авж олиб, қаҳрамонни ўз ботини қаъригача олиб борарди. Эҳтимол шунинг учун “Илгари адабиёт ташқари (реал воқелик)ни эринмай таърифлаб чиқарди, бугун эса у қизиқ бўлмай қолди, инсон учун унинг кўнгли қизиқ” [2:14] деган эди ёзувчининг ўзи.

Адабиётшунос Раҳимжон Раҳмат фикрича, “дарахтнинг шовиллаши бу – бир қутб (рамз) бўлиб, қаҳрамоннинг бутун изтироблари гўё ўшанга нисбатан, ўшанинг қаршисида, ўша туфайли туғилаверади. Иккинчи қутб эса

унинг одатий ҳоли, бир инсон сифатидаги орзу ҳаваси, эҳтиёжи... бўлган жойдир. Қаҳрамон ана шу икки кутб – икки “мен” ўртасида аросатда қолади ва шиддатли азоб билан олишади. У ўзини ўтга, чўкка уради, лекин нажот тополмайди. Изтироблар қаҳрамонни яна ёлғизлик саҳросига олиб чиқади...” [4:4].

“Ёлғизлик” қиссаси сюжетида такрор ва такрор учрайдиган *дарахтнинг шовуллаши* композицион қурилма сифатида маъно ташийди. У қаҳрамон характери шакллантириш учун, унинг ботинидаги ўй-хаёлларини ёритиш учун, бир сўз билан айтганда асар мазмуни учун хизмат қилади. Яна бир мисол: “... Қулогимга бирдан дарахтнинг олис шовуллаши кирди ва барчаси сон бўлди: “кайфим” тарқади!.. худди ҳеч ким билмайдиган жиноий иш қилиб қўйганману туйқусдан виждоним бошқўтаргандек ғалати бир қийноқда қолдим. Хотиним учинчи бор овқатга чақириб келдиямки, ўрнимдан қўзғалолмайман. Ичимда нимадир қарс синган. Ҳатто унинг нималигини ҳам билмагандекман: *ФАРОҒАТ!*..

Дарахт тагин ва тагин шовуллади. Энди унинг овози тобора яқиндан эшитилар, ҳолим ҳам шунга яраша – боргунча паришонлашарди. Ниҳоят, у мени тамоман аср этганда, шовуллаш шунчаки сас эмас, балки мусиқа – улуғвор оҳанг эканлигини идрок этдим... Ҳар ҳолда эндиги аҳволи руҳиям бутунлай бошқача эди. Шу тобда менга аввал зофил бўлмаганим бир сир юз очганди: бундан буён мен на Ғолибу ва на Мағлуб эдим” [4:10]. Қаҳрамоннинг яна ўзини англаш ҳисси дарахт шовуллаши янглиғ пайдо бўлади. У бироз сергак тортиб, англайдики, унинг руҳи ўйғонгану, бу ўйғоқ руҳ уни бошқалар тушунмайдиган аллақандай манзилларга элтмоқда. Қаҳрамон ботин оламига, ўз ичига шу қадар кириб кетганки, энди ўзидан анча узоқлашиб кетган ташқари (*хотинининг учинчи бор чақириги*)ни ҳис қилмай қўйди. Дарахтнинг таниш овозлари энди унга шу қадар яқин янграптики, бу хушовозлар унга

оҳанграбодек туюлмоқда. Унга завқ бермоқда. Энди унинг руҳи танасидан ажралиб, тана ташқарида – моддият дунёсида қолиб кетди. Руҳ эса танадан озод бўлиб ичкарига – ботин қаърига шўнғиди, хурлик томон кетди. Қаҳрамоннинг айнаи дамдаги аҳволи ростанам ачинарли, унда мувозанат бузилди, одатдаги инсон қиёфасини йўқотди, у энди иккига ажралди: руҳсиз қолган тана ёхуд танасиз руҳ. Бу ҳолатга тушган инсон ҳаётда ғалаба қозонганини ҳам, ёки бу унинг мағлубияти эканлигини ҳам билолмай сарсон. У на бошқалардан ажралиб, ўз “мен”и билан ички оламида яшай олади, на ташқарига – одатдаги ҳаётига қайта олади. У чиндан-да, қаттиқ изтироб чекмоқда. Унинг шу тобдаги ҳолати асарда қаҳрамон тилида шундай келтирилади *“Кўксимда мингта, миллионта жангчи ва мингта, миллионта жанг кетаётир, фақат мен қайдаман ва ким томондаман? Мен ўзимни йўқотиб қўйдим, эй Парвардигор! Мен турмушнинг арзимас юмушлари орасида қолиб хор бўлдим, мен улардан тўйдим. Мен бандалик ботқоғидан чиқиб кетолмаётган ўзимдан зерикдим. Мен тинимсиз равишда мажбуриятларни, заруратларни бажаришдан сиқилдим. Ниҳоят, менга чумоли каби битта-иккита издан юра-юра ўлиб кетиш алам қилади. Ниҳоят, мен билган бу олам Сенинг бутун қудратинг ҳосиласи эмас! Мен Сенинг қудратингни кўрмоқ ва кўрмоққа кифоя салоҳият истайман, эй Парвардигор!”* [4:15-16]. Бу парчада қаҳрамон Парвардигорга ёлвориш, Ундан нажот сўраш билан бирга, биров таъна-дашном борлиги ҳам сезилади. Бошқача қилиб айтганда, Ғарб адабиётидаги экзистенциализм ва абсурд таълимоти тарафдорларининг ҳаёт ҳақидаги қарашларини маъқуллангандек, гўё. Шу қисмдаги қаҳрамоннинг айрим сўзларини француз адаби Альбер Камюнинг “Бегона” асари қаҳрамони Мерсосу менгаш мумкин. У.Ҳамдамнинг қаҳрамони ҳам Мерсо сингари жамият мажбуриятларни, расмиятчиликларни, инсоний заруратларни инкор этади, бу тарздаги расмий

хаётни қабул қилмайди. Ўзбек адиби ҳам Камю сингари ўз қаҳрамонини экзистенциал ҳолатини хоҳламоқда. Лекин “Ёлғизлик” қаҳрамонини Мерсодан ажратиб турадиган жиҳат шуки, у Мерсодан фарқли ўлароқ Худони мавжуд эканлигига ишонади, уни инкор этмайди. Фақат Оллоҳни таниш йўлидаги тушунмовчиликлар, номувофиқликлар унга баъзида азоб бериб туради.

Адабиётлар

1. Қўшжонов М. Танланган асарлар: Адабий-танқидий мақолалар, эсселар, хотиралар / – Т.: “Sharq”, 2018.
2. Hamdamov U. Jahon adabiyoti: modernizm va postmodernizm. – Т.: Akademnashr, 2020.
3. Асадов М. <https://www.tadqiqot.uz/art/index.php/art/article/view/117>
4. Ҳамдам У. Ёлғизлик. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2017.